

मल्लविद्या आणि राजर्षी शाहू महाराज : एक ऐतिहासिक अध्ययन

डॉ. कैलाश फुलमाळी

इतिहास विभाग प्रमुख

रेणुका कॉलेज, बेसा-नागपूर

Email: fulmali.kailash@gmail.com

प्रस्तावना

राजर्षी शाहू महाराज हे केवळ लोककल्याणकारी राजे होते असे नव्हे, तर ते अनेक विद्या व कलांचे भोक्ते सुद्धा होते. इतिहासात जे महान राज्यकर्ते होऊन गेले, त्यांच्या चरित्रांकडे पाहिले की जाणवते की, ते केवळ शूर व पराक्रमी होते म्हणून महान झालेले नाहीत, तर त्यांच्या आश्रयाखाली अनेक विद्या व कला यांनी त्यांच्या पराक्रमाइतकीच आपल्या प्रगतीची उंची गाठली होती. महान राज्यकर्त्यांच्या काळात विद्या व कलांनाही बहर येत असतो. असाच बहर शाहू महाराजांच्या काळात महाराष्ट्रात आल्याचे आपल्याला दिसून येते.

मल्लविद्येचा पूर्वइतिहास

जगामध्ये मल्लयुद्धाची सुरुवात भारत व ग्रीसमधील रोम नगरीत झाली.^१ भारतामध्ये हनुमान ही मल्लयुद्धाची देवता समजली जात होती. वाली-सुग्रीव हेही बलाढ्य मल्ल होते. महाभारत काळामध्ये श्रीकृष्ण हे सुप्रसिद्ध मल्ल होते. बलराम, शिशुपाल, भीम, दुर्योधन, कीचक, जरासंध हेही त्या काळचे नावाजलेले मल्ल होते. विजयनगरचा राजा कृष्णदेव हा मल्ल होता. पूर्वीच्या काळी बाहू-युद्ध, खड्ग-युद्ध, मुष्ठी-युद्ध, गदा-युद्ध असे द्वंद्वयुद्धाचे चार प्रकार होते.^२ वेदकाळापासून ते शिवछत्रपती व थेट पेशवेकाळापर्यंत आपल्या ग्रंथातून द्वंद्वचे व मल्लयुद्धांचे भरपूर पुरावे आढळतात.

कोल्हापूरमध्ये मल्लविद्येची सुरुवात

भारतामध्ये पटियाळाला मल्लविद्येची गंगोत्री मानली जाते, तर कोल्हापूरला 'मल्लविद्येचे माहेर' म्हटले जाते. याच दृष्टिकोनातून पटियाळाचे महाराज राघवेंद्रसिंग यांना 'मल्लविद्येचे भोक्ते' आणि कोल्हापूरचे छत्रपती शाहू महाराज यांना 'मल्लविद्येचे पोशिंदे' तसेच 'मल्लांचे मल्ल' असे संबोधिले जाऊ लागले.^३

शाहू महाराजांच्या कालखंडात भारतातील अनेक संस्थानिक मल्लविद्येचे प्रशंसक होते; पण हे संस्थानिक व शाहू महाराज यांत एक महत्त्वाचा फरक होता, तो म्हणजे खुद्द महाराज उत्कृष्ट मल्ल होते. बालपणापासून त्यांच्यावर मल्लविद्येचे संस्कार झाले होते. इ.स. १८९४ साली गादीवर आल्यावर कोल्हापुरातील मल्लविद्येच्या परंपरेचे पुनरुज्जीवन करण्याचा त्यांनी निर्धार केला. त्याच वर्षी कोल्हापुरातील पहिली कुस्तीची दंगल आयोजित करण्यात आली होती. पुढच्या साली जुन्या राजवाड्याच्या परिसरात 'मोतीबाग' तालमीची स्थापना करण्यात आली. या तालमीत इतर अनेक मल्लांबरोबर महाराजांचे दत्तोबा शिंदे, पांडोबा भोसले व बालेखान पठाण या वस्तादांच्या मार्गदर्शनाखाली मल्लविद्येचे शिक्षण चालू राहिले. इ.स. १८९७ साली महाराजांना पुत्रलाभ झाला. या पुत्रजन्मोत्सवाच्या निमित्ताने त्यांनी कोल्हापुरात एक जंगी

दंगल भरवली.^४ त्यासाठी उत्तरेतील नामांकित पंजाबी मल्लांना बोलवण्यात आले. ह्या पंजाबी मल्लांनी आपल्या मल्लविद्येतील कौशल्याने कोल्हापुरच्या मल्लांना एका मागून एक याप्रमाणे चीत करून त्यांचा दारुण पराभव केला. या घटनेचा मोठा धक्का महाराजांना बसला आणि त्यांनी मनोमन असा निश्चय केला की, एक दिवस कोल्हापूरचे मल्ल पंजाबी मल्लांना अस्मान दाखवतील. या पराभवाच्या घटनेने दिलेल्या धड्याने कोल्हापूरच्या मल्लांच्या भावी उज्ज्वल कामगिरीची बीजे पेरली गेली.

शाहू खासबाग मैदानाची निर्मिती

सातव्या एडवर्ड बादशहाच्या राज्यारोहण समारंभास हजर राहण्यासाठी इ.स. १९०२ साली शाहू महाराज इंग्लंडला गेले होते, त्यावेळी त्यांनी युरोपातील अन्य देशांनाही भेटी दिल्या. रोममधील प्राचीन वैभवी वास्तू पाहात असता रोमनांनी प्राचीन काळी द्रव्युद्धासाठी व कुस्त्यांसाठी बांधलेला प्रचंड आखाडा त्यांनी पाहिला आणि त्यांच्या भव्यतेने ते भारावून गेले.^५ अशाच प्रकारचा आखाडा आपल्या राजधानीत बांधायचा त्यांनी निश्चय केला. पुढे त्यांनी कोल्हापुरात इ.स. १९०७ साली कुस्तीच्या आखाडाचे काम सुरू केले आणि इ.स. १९१२ साली ते पूर्णत्वास गेले. त्याच साली इमामबक्ष व गुलाम माहिदिन या भारतातील त्या काळाच्या सर्वश्रेष्ठ मल्लांच्या लढतीने या आखाडाचे उद्घाटन झाले. 'शाहू खासबाग मैदान' या नावाने हा आखाडा प्रसिद्ध पावला.^६ त्या काळात देशात शाहू महाराजांनी बांधलेल्या या आखाडाच्या तोडीचा आखाडा नव्हता. या आखाडाच्या निर्मितीनंतर कोल्हापुरात नियमितपणे मोठमोठ्या कुस्त्यांच्या दंगली होऊ लागल्या. देशातून विशेषतः पंजाब, दिल्ली आदी भागांतून, नामांकित मल्ल कोल्हापुरकडे आकृष्ट होऊ लागले. कोल्हापूर हे भारताचे 'मल्लविद्येचे विद्यापीठ' बनले.

मल्लविद्येचा विकास

शाहू महाराजांनी दिलेल्या उदार राजाश्रयाने कोल्हापुरात बुलंद मल्लांची एक पिढीच उदयास आली. अशा या मल्लांची संख्या शेकड्यात होती. तथापि त्यातही कृष्णा मर्दाने, शिवाप्पा बेरड, व्यंकप्पा बुरूड, गणपत शिंदे, गोविंद कसबेकर, नारायण कसबेकर, बाबू बिरे, गणू भोसले, देवाप्पा धनगर, देवाप्पा हळिंगळी, गोपाळ परीट, ज्ञानू माने या मल्लांचा विशेष उल्लेखनीय मल्लात समावेश होता. याच मल्लांनी हमदुकाका, भोला पंजाबी, आक्रम, नवरंगसिंग, धर्मसिंग वस्सा अशा उत्तरेकडील अनेक नामवंत मल्लांना चित केले होते. उत्तरेतील मल्लांची मल्लविद्येच्या क्षेत्रातील मक्तेदारी मोडून काढून शाहू महाराजांचे इ.स. १८९७ सालचे भव्य स्वप्न साकार केले.^७

शाहू महाराजांनी मल्लविद्येस प्रोत्साहन देत असता मल्लांची जातपात, पंथधर्म काही पाहिले नाही. त्यांच्या उत्तेजनामुळे महार-भंगी समाजापासून बेरड-बुरूड समाजांपर्यंतच्या अनेक मागासलेल्या जातींतून मल्ल निर्माण झाले. दरवेशांसारख्या भटक्या समाजातूनही महाराजांनी मल्ल तयार केले. स्पृश्यास्पृश्य भावनेने उत्तरेकडील मल्लांनी अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजातील मल्लांच्या बरोबर लढतीस नकार देऊ नये म्हणून महार मल्लांना 'जाठ पैलवान' तर भंगी मल्लांना 'पंडित पैलवान' अशी नावे दिली.^८ परिणामी या मागासलेल्या जातींची अस्मिता फुलू लागली. सामाजिकदृष्ट्या महाराजांचे हे कार्य दूरगामी परिणाम करणारे होते.

दिल्लीच्या मैदानावरील रोमांचकारी घटना

इ.स. १९११मध्ये दिल्ली दरबारच्या वेळी एका भव्य कुस्तीचे मैदान आयोजित करण्यात आले.^९ याप्रसंगी व्हाइसरॉय, विविध प्रांतांचे गव्हर्नर, संस्थानिक, नामांकित मल्ल व शाहू महाराज आपल्या साध्या पोशाखात उपस्थित होते. येथे त्या काळचे मल्लश्रेष्ठ इमामबक्ष व हसनबक्ष यांच्यातील रोमांचकारी लढतीने रसिकांची मने काबीज केली. इमामबक्षने या लढतीमध्ये बाजी मारली. सर्वत्र जल्लोष उडाला. त्यावेळी शाहू महाराजांनी आपल्या मस्तकीचा भरजरी फेटा त्याच्या डोईवर ठेवून त्याचा सन्मान केला. हसनबक्ष हरला असला तरी त्याच्या लढतीतील असामान्य कौशल्याबद्दल महाराजांनी त्याला शाबासकी दिली व त्याच्याही मस्तकी त्यांनी तसलाच भरजरी फेटा बांधून त्याचा गौरव केला.^{१०} दिल्लीच्या या ऐतिहासिक मैदानातील ही रोमांचकारी घटना 'मल्लविद्येचे पोशिंदे' म्हणून शाहू महाराजांची अखिल भारतीय प्रतिमा निर्माण करणारी ठरली.

समारोप

शाहू महाराजांनी आपल्या कारकिर्दीत मल्लांच्या गुणांचे भरभरून कौतुक केले. अनेकांना चांदीच्या गदा, सोन्याचे तोडे व मेडल्स बहाल केले. काहींची हत्तीवरून मिरवणूक काढली. काहींना दरबारी सेवेत घेतले. काहींना शेतमळे इनाम दिले. काहींना पेन्शन सुरू केली. त्यासाठी खास फंडाची निर्मिती केली. खिलाडूवृत्ती हा महाराजांचा बाणा होता. सर्व जातीधर्माच्या पैलवानांना एकत्र आणून त्यांनी एकात्मता साधली. शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक, सामाजिक, आरक्षणविषयक इत्यादी कार्यांमुळे त्यांचे नाव मोठ्या आदराने घेतले जाते व जाईलही. परंतु 'कुस्ती म्हटले की शाहू महाराज' आणि 'शाहू महाराज म्हटले की कुस्ती' हे समीकरण मात्र अजरामर राहिल यात शंकाच नाही. आजही कोल्हापूर ही सर्व देशात मल्लविद्येच्या क्षेत्रात अग्रगण्य नगरी मानली जाते. शाहू महाराजांच्या काळची मल्लविद्येची तेजस्वी परंपरा स्वातंत्र्योत्तर काळातही कोल्हापूरने जतन केल्याचे आजही आपल्याला दिसून येते.

निष्कर्ष

१. राजर्षी शाहू महाराज हे केवळ लोककल्याणकारी राजे होते असे नव्हे, तर ते अनेक विद्या व कलांचे भोक्ते सुद्धा होते हे सिद्ध होते.
२. जगामध्ये मल्लयुद्धाची सुरुवात भारत व ग्रीसमधील रोम नगरीत झाली.
३. भारतामध्ये पटियाळाला मल्लविद्येची गंगोत्री मानली जाते.
४. रोम मधील कुस्त्यांचा भव्य आखाडा बघून राजर्षी शाहू महाराजांना प्रेरणा मिळाली.
५. शाहू महाराजांनी बांधलेले 'खासबाग मैदान' हे भारतातील पहीले उत्कृष्ट प्रतीचे मैदान होय.
६. शाहू महाराजांच्या राजाश्रयाने कोल्हापूर हे भारताचे 'मल्लविद्येचे विद्यापीठ' बनले.
७. मागासलेल्या जातीमधून उत्कृष्ट मल्ल तयार करून शाहू महाराजांनी त्यांची सामाजिक अस्मिता जागृत केली.

संदर्भ ग्रंथसूची

- पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहू छत्रपती: जीवन व कार्य, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर २०१२, पृष्ठ क्र. १४९
- कित्ता, पृष्ठ क्र. १५२
- पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहू छत्रपती : एक मागोवा, सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली (पू.) प्रथमावृत्ती २००४, पृष्ठ क्र. ७०
- कित्ता, पृष्ठ क्र. ७१
- पवार वसुधा, राजर्षी शाहू छत्रपती : एक अभ्यास, सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली पूर्व, प्रथमावृत्ती २००४, पृष्ठ क्र. १०७
- कित्ता, पृष्ठ क्र. ११०
- Sangve Vilas and Khane B.D., Rajashri Shahu Chhatrapati Papers-Vol-II, Shahu Research Institute, Kolhapur, 1983, pp- 350
- भिडे ग.र., कोल्हापूर दर्शन, इंटरनॅशनल पब्लिशिंग, पुणे, १९७१, पृष्ठ क्र. १८४
- पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर, २००७, पृष्ठ क्र. ६३८
- कित्ता, पृष्ठ क्र. ६४१